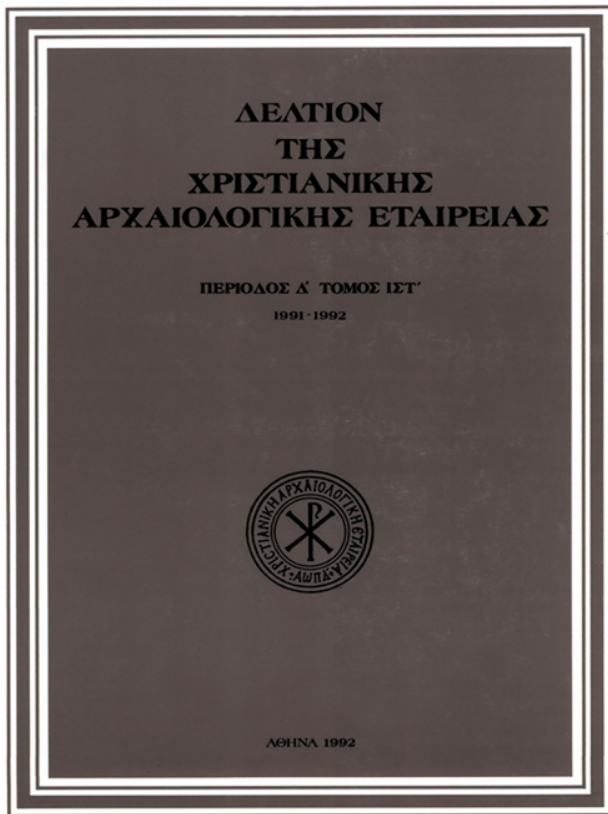

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 16 (1992)

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990)

Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης

Χρίστος Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1055](https://doi.org/10.12681/dchae.1055)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ Χ. Γ. (1992). Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 16, 33-38. <https://doi.org/10.12681/dchae.1055>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Ελληνισμός κατά την πρώϊμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης

Χρίστος ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
André Grabar (1896-1990) • Σελ. 33-38

ΑΘΗΝΑ 1992

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1453-1600)

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ*

Αν η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως σήμαινε για τον ελληνικό κόσμο το οριστικό τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, για τους οθωμανούς Τούρκους αποτέλεσε την αφετηρία για την ολοκλήρωση της κυριαρχίας τους στην Ανατολή. Μέσα στα επόμενα 120 χρόνια οι οθωμανοί σουλτάνοι θα εκτείνουν τα όρια του κράτους των σε τόση γεωγραφική έκταση, όση περίπου κάλυπτε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στην περίοδο της ακμής της. Η ραγδαία αυτή εξάπλωση των Τούρκων στοίχισε βέβαια στον ελληνικό αλλά και στους άλλους κατακτημένους λαούς της Βαλκανικής πολύ αίμα, ανυπολόγιστες υλικές καταστροφές, τεράστια δημογραφική φθορά και τριών ή τεσσάρων αιώνων πνευματική, κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση. Αλλά αν υπήρχε κάποια αγαθή πλευρά στη συρροή αυτή των κακών, τότε αυτή πρέπει να εντοπισθεί στο γεγονός ότι η τουρκική κατάκτηση αποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική ενότητα και συνοχή του ελληνικού κόσμου, καταργώντας τις πολυάριθμες και ποικιλώνυμες φραγκικές ηγεμονίες και αποικίες, στις οποίες είχε θρυμματιστεί το Βυζάντιο από τις αρχές τουλάχιστον του 13ου αιώνα. Αν αναπαραστήσει κανείς τον πολιτικό χάρτη της καθ' ημάς Ανατολής κατά την επαύριο της Αλώσεως, θα διαπιστώσει ότι ο ελληνικός κόσμος ήταν τότε μοιρασμένος σε πάνω από δέκα πολιτικές εξουσίες: Οθωμανική Αυτοκρατορία, Δεσποτάτο του Μορέως, Αυτοκρατορία των Κομνηνών στον Πόντο, βενετικές κτήσεις, οι κόμιτες Τόκκοι στο Ιόνιο, οι Ατζαγιόλι στην Αττική, οι Γατελούζοι στη Λέσβο και τα γύρω νησιά, οι Γενοβέζοι της Μαόνα στη Χίο, οι Ιωαννίτες ιππότες στα Δωδεκάνησα, οι Λουζινιάν στην Κύπρο και πλήθος ηγεμονίσκοι στα νησιά του Αιγαίου.

Η τουρκική κατάκτηση, όπως σημειώθηκε, ενοποίησε τις περισσότερες από τις ηγεμονίες αυτές, αλλά όχι όλες. Ένα μικρότερο αλλά ζωτικό τμήμα του φραγκοκρατούμενου Ελληνισμού ενοποιήθηκε — μέσα στην ίδια περίοδο — υπό τους Βενετούς, που, όπως

είναι γνωστό, έχασαν μεν τα ερείσματά τους στην ηπειρωτική Ελλάδα, προσάρτησαν όμως στο αποικιακό τους κράτος — πέρα από την Κρήτη και την Κέρκυρα, που κατείχαν ήδη — τα νησιά του νοτίου Ιονίου και για ένα σχεδόν αιώνα την Κύπρο. Η διπλή αυτή πολιτική ενοποίηση, που από μια άλλη πλευρά βέβαια ήταν συγχρόνως και διχασμός σε τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, ήταν πάντως γεγονός μεγίστης σημασίας. Μέσα στη ζοφερή πραγματικότητα που δημιούργησε η τουρκοκρατία — και λιγότερο ίσως η βενετοκρατία — η έστω εν δουλεία πολιτική ενοποίηση του ελληνικού κόσμου επέβαλε δυσμενείς μεν αλλά οπωσδήποτε ομοιογενείς συνθήκες ζωής. Γιατί δεν πρέπει να υποτιμώνται οι κίνδυνοι τους οποίους εγκυμονούσε η παράταση του πολιτικού κατακερματισμού που, σε συνδυασμό με τη μεγάλη γεωγραφική διασπορά του Ελληνισμού (από την Κέρκυρα ως τον Πόντο και από τις παρυφές του Αίμου ως την Κύπρο), μπορούσε να οδηγήσει, κατά το άμεσο ή το απώτερο μέλλον, σε οριστική διάσπαση του ελληνικού κόσμου ή στην αλλοτρίωση ορισμένων τμημάτων του.

Ήδη τον 15ο αιώνα είχαν διαμορφωθεί ισχυρές κεντροφυγές τάσεις. Όπως σημειώθηκε ήδη, η μεγάλη και συχνά ασύνδετη γεωγραφική έκταση στην οποία απλωνόταν ο Ελληνισμός, αλλά και οι διαφορετικές ιστορικές τύχες των επιμέρους ελληνικών χωρών από το 1204 και εξής, είχαν διαφοροποιήσει σε σημαντικό βαθμό την οικονομία, την κοινωνική διάρθρωση, τον πολιτισμό και γενικά τις συνθήκες ζωής του ενός τόπου από του άλλου. Η διαφοροποίηση αυτή ευνόησε την ανάπτυξη κάποιας τοπικής αυτοτέλειας, που εκ-

* Το κείμενο που ακολουθεί διαβάστηκε ως εισήγηση στο Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ιστορίας και Τέχνης, που οργάνωσε η Χ.Α.Ε. (Αθήνα, 31 Μαΐου-2 Ιουνίου 1991) και είχε ως γενικό θέμα τη μεταβυζαντινή τέχνη του 16ου αιώνα. Προστέθηκαν βιβλιογραφικές ή επεξηγηματικές υποσημειώσεις μόνο για ειδικότερα ζητήματα, συζητήσιμα ή ανεπαρκώς ερευνημένα ακόμα.

δηλώνοταν σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής: στο γλωσσικό ιδίωμα, στην τοπική ενδυμασία και στα ιδιαίτερα έθιμα, στις επιμέρους πολιτιστικές παραδόσεις και σε ένα είδος τοπικού πατριωτισμού.

Τις κεντρόφυγες αυτές ροπές αντιστάθμιζαν σε σημαντικό βαθμό (τόσο ώστε να περισωθεί τελικά η ενότητα του γένους), πέρα από την κεντρική πολιτική εξουσία, προ παντός η εκκλησία με το πυκνό διοικητικό της δίκτυο και με τους ενιαίους κανόνες ζωής που υπαγόρευε ή εν ανάγκη επέβαλλε. Δεν ήταν όμως μικρότερος και ο συνεκτικός ρόλος αφ' ενός της κοινής κατά βάση ελληνικής γλώσσας και αφ' ετέρου κάποιας κοινής παρακαταθήκης παραδόσεων, πολιτιστικών προτύπων και ηθικών αξιών.

Αλλά η εδραίωση της τουρκικής κυριαρχίας κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα ενοποίησε πολιτικά όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού κόσμου, αλλά και όλες τις χώρες και τους λαούς της Βαλκανικής και της ανατολικής Μεσογείου. Την ενότητα αυτή των υποδούλων ορθόδοξων λαών της Ανατολής ενίσχυε και πάλι η εκκλησία με τον συγκεντρωτισμό της, το οικουμενικό της πνεύμα και τα κοινά σύμβολα και πρότυπα που πρόβαλλε. Είναι χαρακτηριστικό εν προκειμένω ότι κατά την τουρκοκρατία οι όροι «Ρωμαίος» και «Γραικός» χρησιμοποιήθηκαν συχνά για να δηλώσουν όχι αποκλειστικά τον Έλληνα ορθόδοξο, αλλά και τον Σλάβο ή τον Βλάχο ορθόδοξο, που ανήκε στο ποίμνιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹. Είναι γνωστό άλλωστε ότι αργότερα Έλληνες ιστορικοί, όπως ο Παπαρρηγόπουλος, ο Θερειανός, ο Σάθας — κάνοντας μάλλον αναδρομική χρήση της εννοίας του έθνους — επέκριναν την εκκλησία, επειδή με την υπερεθνική αυτή πολιτική της δεν προήγαγε τα ειδικότερα συμφέροντα του Ελληνισμού. Ωστόσο, από άλλη πλευρά κρίνοντας τα πράγματα, διαπιστώνουμε ότι ακριβώς χάρη στο υπερεθνικό αυτό κλίμα ο Ελληνισμός της τουρκοκρατίας βρέθηκε και πάλι, όπως κατά την αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα, στο επίκεντρο ενός ευρύτατου πολιτικοθησκευτικού πλαισίου (που εκτεινόταν σε όλη τη Βαλκανική και εν μέρει στην ανατολική Μεσόγειο) και διαδραμάτισε τον ίδιο περίπου ηγετικό και γονιμοποιό ρόλο, τόσο στον πολιτιστικό, όσο και στον οικονομικό και τον πολιτικό τομέα αργότερα.

Η πολιτική διαίρεση του ελληνικού κόσμου σε τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο παγίωσε — και επέτεινε ίσως — έναν άλλο διχασμό, που ήταν έκδηλος ήδη στην πνευματική ζωή του Βυζαντίου κατά τους τελευταίους δύο τουλάχιστον αιώνες της ζωής του. Σημείο αναφοράς, και σημείο αντιλεγόμενο, ήταν η Δύση, που την εποχή εκείνη πορευόταν προς την πολιτική, την κοινωνική και προ παντός την πολιτι-

στική της κορύφωση, που τη χαρακτηρίζουμε ως Αναγέννηση. Οι έριδες των Βαρλααμιτών και των Ησυχαστών, των Ενωτικών και των Ανθενωτικών εκφράζανε ουσιαστικά τον διχασμό της βυζαντινής πνευματικής, εκκλησιαστικής και πολιτικής ηγεσίας αναφορικά με την τηρητέα στάση του ελληνορθόδοξου κόσμου της Ανατολής απέναντι στη Δύση. Ο διχασμός ή τουλάχιστον ο διπολισμός αυτός — με ηπιότερες ή οξύτερες εκδηλώσεις, με ποικίλες μορφές και ονόματα — συνέχισε να αποτελεί το κεντρικό πρόβλημα στην πνευματική ζωή του Ελληνισμού καθ' όλη την τουρκοκρατία², αν όχι και μετέπειτα και μέχρι σήμερα.

Οι συνθήκες που δημιούργησε η τουρκική κυριαρχία στην Ανατολή δυσχέραναν τις επαφές με τον δυτικό κόσμο, ενώ ευνόησαν κάποιο είδος πολιτιστικής ατάρκειας και εσωστρέφειας. Γι' αυτό στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες, κατά την πρώιμη ιδίως περίοδο της τουρκοκρατίας, όχι μόνο επικρατούν σε όλους σχεδόν τους τομείς της ζωής και του πολιτισμού οι παραδοσιακές μορφές και αξίες, αλλά και από αυτές εξαιρούνται τα συντηρητικότερα, τα ανατολικότερα, θα έλεγε κανείς, στοιχεία ή, με άλλη διατύπωση, τα λαϊκότερα εις βάρος των λογιότερων.

Αντίθετα, το πολιτιστικό και κοινωνικό κλίμα που δημιουργήθηκε στις βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες, καθώς και στις ελληνικές παροικίες της Ιταλίας, ευνόησε το άνοιγμα προς τον δυτικό κόσμο, ενίσχυσε την τάση προς ανανέωση και κάποιας μορφής εκκοσμίκευση, προς ό,τι αργότερα θα χαρακτηριστεί ως «νεωτερικό». Η δεκτικότητα επιρροών από τη Δύση δεν συνεπαγόταν κατ' ανάγκη εγκατάλειψη των παραδοσιακών προτύπων και συμβόλων της ορθόδοξης Ανατολής. Ήταν μάλλον μια αναπότρεπτη ίσως ροπή προς συγκερασμό και σύνθεση — περισσότερο ή λιγότερο επιτυχή — εντοπίων και παραδεδομένων πολιτιστικών στοιχείων προς εισαγόμενα και καινοφανή. Κρίνοντας σήμερα από τα επιτεύγματα στον χώρο της λογοτεχνίας, της τέχνης και της παιδείας γενικότερα, όλοι θεωρούμε ότι η πρόσμειξη αυτή υπήρξε τελικά ευεργετική για την πνευματική εξέλιξη του νέου Ελληνισμού.

Είναι ανάγκη να προστεθεί εδώ μια παρατήρηση: Ο πολιτιστικός αυτός διχασμός πρέπει να διακριθεί κατ' αρχήν από ό,τι ονομάζουμε λόγια και λαϊκή παράδοση, γιατί είχε διαφορετική αφετηρία, συχνά όμως στην πράξη εκδηλώθηκε και μέσα από τις δύο αυτές ροπές του νεοελληνικού πολιτισμού. Κατά κανόνα δε η λόγια παράδοση συμπορεύεται ή συνυπάρχει με το φιλοδυτικό ανανεωτικό ρεύμα, ενώ η δημοτική με το συντηρητικό. Αυτά ως την εποχή περίπου της ίδρυσεως του ελληνικού κράτους, γιατί κατόπιν οι ρόλοι εν πολλοίς αντιστρέφονται.

Ο έλεγχος της οικονομίας και του εμπορίου στην Ανατολή από τους Βενετούς, αλλά και άλλοι παράγοντες που προέρχονταν από τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθόρισαν και τις εξελίξεις στην οικονομία και την ελληνική κοινωνία εν μέρει — ή τις ελληνικές κοινωνίες — κατά την πρώιμη τουρκοκρατία.

Πρέπει να σημειωθεί κατ' αρχήν ότι ο συνολικός ελληνικός πληθυσμός στις αρχές του 16ου αιώνα δεν ξεπερνούσε τα 2.200.000 άτομα, από τα οποία 300.000 περίπου στη Μικρά Ασία (κυρίως στον Πόντο) και τα υπόλοιπα στη νότια Βαλκανική και στα φραγκοκρατούμενα νησιά. Από τον ελληνικό αυτό πληθυσμό το 10% θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συμβατικά ως αστικός πληθυσμός. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι ειδικά στις φραγκοκρατούμενες ελληνικές χώρες (με πληθυσμό 400.000 περίπου) ο αστικός πληθυσμός αντιστοιχούσε σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό, 21% περίπου του συνολικού³. Μικροί αστικοί πυρήνες κατά τον 16ο αιώνα υπήρχαν στη φραγκοκρατούμενη Χίο, στην Αθήνα, στα Ιωάννινα, στη Θεσσαλονίκη, στην Καστοριά. Αποτελούνταν από εμπόρους κυρίως και βιοτέχνες που συναλλάσσονταν με τη Βενετία, την Αγκώνα και την Κωνσταντινούπολη. Μείζονα όμως ρόλο στην οικονομική και την πολιτιστική ζωή του ελληνικού κόσμου έπαιζαν τρεις κυρίως αστικές κοινωνίες: η ακμαία κατά τον 16ο αιώνα ελληνική παροικία της Βενετίας, η κρητική αστική κοινωνία (με κέντρα τον Χάνδακα, τα Χανιά και το Ρέθυμνο) και εκείνη της Κωνσταντινουπόλεως. Δεν χρειάζεται να περιγραφεί εδώ η σύνθεση και η συμβολή της πρώτης και της δεύτερης στην ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών, αφού τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευθεί λαμπρές σχετικές μελέτες⁴.

Πολύ λιγότερο ερευνημένη είναι η πρόδρομη της φαναριωτικής ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους δύο μετά την Άλωση αιώνες. Μπορούμε πάντως να κάνουμε δύο βασικές διαπιστώσεις, που αποτελούν και την ειδοποιό διαφορά της κωνσταντινουπολίτικης αυτής κοινωνίας από τις ελληνικές αστικές κοινωνίες της Βενετίας και της Κρήτης (πέρα από το γεγονός ότι η μία βρισκόταν σε τουρκοκρατούμενη και οι άλλες σε βενετοκρατούμενες περιοχές): 1. Οι γενάρχες και οι βλαστοί των μεγάλων κωνσταντινουπολίτικων οικογενειών της εποχής αυτής είχαν αποκτήσει πλούτο και κοινωνική περιωπή όχι τόσο από το εμπόριο, όσο χάρη στη συμμετοχή τους στον τουρκικό διοικητικό και οικονομικό μηχανισμό: ως ενοικιαστές φόρων και άλλων δημοσίων προσόδων, ως προμηθευτές της σουλτανικής αυλής και του στρατού και ως διοικητικοί αξιωματούχοι στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. 2. Τα επιφανή μέλη της

κωνσταντινουπολίτικης αυτής κοινωνίας, οι γνωστοί από τις πηγές *εὐγενέστατοι ἄρχοντες τοῦ ἡμετέρου γένους*, βρίσκονταν πάντα σε στενή συνάφεια με τη ζωή και τις δραστηριότητες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο επηρέαζαν αποφασιστικά, συχνά μέχρι καταδυναστεύσεως.

Πολύ πιο ασταθείς και δυσοίωνες ήταν οι συνθήκες υπό τις οποίες ζούσε ο αγροτικός κόσμος, που αποτελούσε βέβαια τον κύριο όγκο του πληθυσμού. Δύο ήταν τα σημαντικότερα γεγονότα που επηρέασαν — επί το δυσμενέστερον — τις τύχες του: 1. Η μαζική εγκατάσταση, κατά τα τέλη του 14ου και κατά τον 15ο αιώνα, τουρκικών πληθυσμών στις πεδιάδες της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας κυρίως. Το γεγονός αυτό ανάγκασε σημαντικό μέρος του γηγενούς πληθυσμού να μετακινηθεί προς τις λιγότερο γόνιμες αλλά περισσότερο ασφαλείς ορεινές περιοχές. Έτσι πρέπει να εξηγηθεί η εμφάνιση του πλήθους εκείνου των ναών και μονυδρίων κατά μήκος της Πίνδου τον 16ο και τον 17ο αιώνα. 2. Η βαθμιαία μετατροπή των τιμαριών σε τσιφλίκια, γεγονός που επηρέασε τις συνθήκες ζωής των δουλοπαροίκων και των εξαρτημένων γεωργών. Τόσο, ώστε στα τέλη του 16ου αιώνα το 40 ή 50% της αγροτικής παραγωγής να διατίθεται για την καταβολή φόρων προς το δημόσιο και δικαιομάτων προς τον τσιφλικούχο. Στα μέσα του 16ου αιώνα ένας Φλαμανδός περιηγητής, αναφερόμενος

1. Ο Peter Charanis, *Ethnicity and Modern Hellenism*, Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως (Πρακτικά Συμποσίου), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 133-138, παρατηρεί ότι οι Βυζαντινοί χαρακτηρίζονταν ως «Ρωμαίους» μόνο τους ελληνόφωνους ορθόδοξους. Αντίθετα, κατά την τουρκοκρατία το όνομα «Ρωμαίος» ή «Γραικός» χρησιμοποιείται συχνά για να δηλώσει γενικά τον ορθόδοξο. Ο Νικηφόρος Παράσχης π.χ., το 1596, κάνει λόγο περί *τῶν ἡμετέρων Γραικῶν τῶν τε κατὰ Δακίαν τὴν ἄνω καὶ Πολωνίαν*, δηλαδή Ρώσων ή ακριβέστερα Ρουθηνών της Ουκρανίας (Legrand, *Bibl. Hellen.*, XVII s., 4, σ. 223). Ο Αντώνιος Γκίκας (Ίκετηρία τοῦ γένους τῶν Γραικῶν, 1771) αναφέρεται σε *Ρασκιανούς Γραικούς*, δηλαδή Σέρβους. Ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (Ί Απολογία ιστορική καὶ κριτική, 1815, σ. 108-109) πιστεύει ότι *Ἕλληνες, Βούλγαροι, Βλάχοι, Σέρβοι, Ἀλβανοί... ἐνούμενοι διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησίας σχηματίζουσιν ἓν σῶμα καὶ ἔθνος ἐν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Γραικῶν ἢ Ρωμαίων*.

2. Χωρίς αυτό να σημαίνει βεβαίως ότι όλοι οι λόγιοι και οι ηγετικές γενικά προσωπικότητες του Ελληνισμού της τουρκοκρατίας θα μπορούσαν να ενταχθούν σε απολύτως σαφείς «ιδεολογικές» κατηγορίες, όπως π.χ. στις περιπτώσεις του Βησσαρίωνα και του Γενναδίου Σχολαρίου ή του Κοραή και του Αθανασίου Παρίου ή ακόμη του Ροῖδη και του Παπαδιαμάντη.

3. Αναλυτικότερα δεδομένα στου Χ. Γ. Πατρινέλη, Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ιστορικής δημογραφίας (Φροντιστηριακά μαθήματα), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 14-21, 39-45.

4. Βλ. σχετικές μελέτες των Στ. Αλεξίου, Μ. Ι. Μανούσακα, Ν. Παναγιωτάκη, Ν. Β. Τωμαδάκη κ.ά.

στο χαμηλό βιοτικό επίπεδο των αγροτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρατηρεί ότι «ένας άνθρωπος στην πατρίδα μου ξοδεύει για την ημερήσια διατροφή του περισσότερο από όσα ένας χωρικός στην Τουρκία μέσα σε δώδεκα μέρες»⁵.

Η γενική εικόνα της ζωής των αγροτικών πληθυσμών γίνεται ακόμη πιο ζοφερή, αν στην οικονομική δυσπραγία προσθέσουμε τις ανθρώπινες απώλειες και τις υλικές ζημιές που επέφεραν οι πολεμικές αναστατώσεις του 16ου αιώνα, τους ομαδικούς εξισλαμισμούς, το παιδομάζωμα, τις συχνές επιδημίες πανούκλας και την έξαρση της πειρατείας, που προκάλεσε, στο πρώτο μισό ιδίως του 16ου αιώνα, την ερήμωση πολλών μικρών νησιών του Αιγαίου.

Πριν κλείσει η παράγραφος αυτή για τις γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 16ο αιώνα, πρέπει να σημειωθούν δύο ακόμη οικονομικής φύσεως γεγονότα, των οποίων οι συνέπειες για τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική και ζωγραφική, αν και σημαντικότερες, δεν έχουν ακόμα μελετηθεί.

Το 1568 ο σουλτάνος Σελίμ Β΄ αποφάσισε να δημεύσει την εκκλησιαστική και τη μοναστηριακή περιουσία σε όλη την οθωμανική επικράτεια και να πουλήσει στη συνέχεια τις σχετικές προσόδους σε ιδιώτες ή στους ίδιους τους πρώην ιδιοκτήτες (αλλά υπό άλλο δημοσιονομικό καθεστώς, *tasarruf*, δηλαδή χρησιμότητας). Τότε, σύμφωνα με αγιορειτικό έγγραφο της εποχής, *έλθων ό έλ-εμίνης ό βασιλικός [= επόπτης της κρατικής περιουσίας] ...ίνα περιλάβη τά τών μοναχών και μοναστηρίων πράγματα άπαντα, κινητά τε και άκινητα... μετόχια, μύλους, περιβόλεα, άμπελώνας, κήπους, χωράφια και τά λοιπά, ού μόνον δέ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, αλλά και παντός τοῦ κόσμου, όσα είσιν έν τῷ κράτει αὐτοῦ· έπώλησαν οὖν αὐτά τοίς έξωτέροις ώς αὐθεντικά οί άνελεήμονες...⁶. Τελικά, μέσα στα επόμενα ένα-δύο χρόνια τα μοναστήρια συμφώνησαν με τις κρατικές αρχές σε μια μέση λύση και εξαγόρασαν την περιουσία τους, αναγκάστηκαν όμως για τον σκοπό αυτό να συνάψουν δάνεια με βαρύτατους όρους, γεγονός που τα κράτησε σε οικονομικό μαρασμό για πολλές δεκαετίες⁷.*

Η κατάσταση επιδεινώθηκε από το 1586 και πέρα, όταν όλη η οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιέπεσε σε βαθιά κρίση μετά την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος, του άσπρου (κατά 50% περίπου), την περαιτέρω ραγδαία πτώση της αξίας του και τη συνακόλουθη κατακόρυφη άνοδο των τιμών⁸. Εξαιτίας των γεγονότων αυτών, όπως ήταν επόμενο, ανακόπηκε ο εκπληκτικός εκείνος οργασμός ιδρύσεως ή επανιδρύσεως μονών, ανακαινίσεως και εικονογραφήσεως καθολικών και άλλων μοναστηρια-

κών κτιρίων, που αποτελεί ανερμήνευτο ως τώρα αλλά χαρακτηριστικό φαινόμενο των μέσων του 16ου αιώνα. Από τις είκοσι π.χ. σημαντικότερες μονές της ηπειρωτικής Ελλάδας, που ιδρύθηκαν ή ανασυστήθηκαν τον 16ο αιώνα, οι δεκαεπτά ανάγουν χρονολογικά την ίδρυσή τους στην περίοδο 1518-1568 και μόνο τρεις στα επόμενα χρόνια⁹. Επίσης, από τα σαράντα οκτώ μείζονος σημασίας ζωγραφικά μνημεία (εικονογραφικά σύνολα κυρίως) του 16ου αιώνα στην ίδια περιοχή μόνο επτά είναι μεταγενέστερα του 1568¹⁰. Το φαινόμενο αυτό της εξάρσεως και της απότομης υφέσεως της καλλιτεχνικής και οικοδομικής δραστηριότητας κατά τον 16ο αιώνα πρέπει να μελετηθεί λεπτομερέστερα από τους ιστορικούς της μεταβυζαντινής τέχνης όχι μόνο καθεαυτό αλλά και σε συνάρτηση με τους οικονομικούς όρους της εποχής¹¹.

Ανεξάρτητα πάντως από τα επιμέρους συμπεράσματα που θα προκύψουν και τις ενδεχόμενες επανεκτιμήσεις, ένα είναι βέβαιο: ό,τι συντελέστηκε στον τομέα της καλλιτεχνικής δημιουργίας κατά το σύντομο διάστημα της ακμής της ήταν πολύ σπουδαίο. Θα μπορούσε μάλιστα να πει κανείς, ανασκοπώντας την όλη περίοδο, ότι μέσα στις γενικές συνθήκες φθοράς και παρακμής, που επικρατούν κατά την πρώιμη τουρκοκρατία και βενετοκρατία, τρία είναι τα θετικά, τα μεγάλα επιτεύγματα των Ελλήνων στον τομέα του πολιτισμού: η κρητική λογοτεχνία, η θρησκευτική ζωγραφική — που κι αυτή οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό σε Κρητικούς καλλιτέχνες — και η συμβολή των Ελλήνων λογίων στη διάδοση των κλασικών γραμμάτων στη Δύση κατά τους χρόνους της Αναγεννήσεως.

5. Ο. G. Busbecq, *The Turkish Letters* (μετάφρ. E. S. Forster), Οξφόρδη 1968, σ. 52.

6. Χριστοφ. Κτενάς, *Σιγιλλιώδη και άλλα πατριαρχικά έγγραφα τής... μονής τοῦ Δοχειαρίου*, ΕΕΒΣ 5 (1928), σ. 109-110. Στην ίδια υπόθεση αναφέρεται δωρητικό γράμμα της δόμνας Ρωξάνδρας προς τη μονή Καρακάλου (βλ. Hurmuzaki, *Documente*, 13, σ. 371). Σχετικό είναι και το γράμμα του αρχιεπισκόπου Σινά Ευγενίου προς τον αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό Β΄ (της 20ης Μαρτίου 1568): *Τῷ παρελθόντι μὲν χρόνῳ... ό μέγας Τοῦρκος... εξέθετο δόγμα κραταιόν έν δλω τῷ κράτει αὐτοῦ, ίνα πωληθῶσιν αί πρόσοδοι πασῶν τῶν εκκλησιῶν και πάντων τῶν μοναστηρίων... Διά τοῦτο χρυσίνους χιλιάδας πέντε δεδώκαμεν, μη έχοντες δέ, ένέχυρα πάσας ἡμῶν τās προσόδους, ίερά τε σκεῦή έθέμεθα διά τῶ έπισυνάξει και άποδοῦναι... συν τόκῳ... (M. Crusii, *Turcograecia*, σ. 261-262). Έχουν επίσης περισωθεί αντίγραφα του σχετικού φερμανιού του Σελίμ Β΄ στο τουρκικό πρωτότυπο και σε ελληνικές μεταφράσεις· βλ. Γ. Παπάζογλου, *Μεταφρασμένα τουρκικά έγγραφα του μετοχίου «Ορφάνη» της μονής Διονυσίου του Αγίου Ὁρους*, Καβάλα 1987, σ. 61 κ.ε. (αριθ. 6), και κυρίως John Alexander, *The Monasteries of the Meteora during the First Two Centuries of Ottoman Rule*, *JÖB* 32/2 (1982), σ. 95-103.*

7. Σε ενθύμηση του 1583 π.χ. σημειώνεται ότι η Μεγίστη Λαύρα

ήλθεν εις ἐσχάτην πτωχείαν, ὥστε κατέπεσεν τὸ πλεῖστον μέρος τῶν κελλίων καὶ οὐδεὶς ἐστὶν ἀνοῖξει τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἰδεῖν τὴν συμφορὰν... ἀλλὰ πάντες ἐμωράνθησαν ὀρῶντες τὰ χρεὴ ἀναβαίνοντα... καὶ οὐαὶ λοιπὸν καὶ οὐαὶ (Σπυρίδωνος Λαυριώτου - Σωφρονίου Ευστρατιάδου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μ. Λαύρας, Παρίσι 1925, σ. 335-336). Καὶ ὁ σύγχρονος μετὰ τα γεγονότα ὄσιος Διονύσιος ὁ Ρήτωρ επικρίνει τοὺς Ἀγιορείτες γιὰ τὴν καταχρέωση τῶν μοναστηριῶν: ...καὶ παίρνετε ἄσπρα μὲ τόκον, ἔπειτα δὲ κλαίετε... ὅτι ἐδουλώθητε εἰς τοὺς [δανειστὲς] Ἰουδαίους... (Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Λειψία 1894, σ. 221).

8. O. L. Barkan, The Price Revolution of the 16th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East, International Journal of Middle East Studies 6 (1975), σ. 3-28. Σπ. Ασδραχάς, Νομισματικὴ προσαρμογὴς (16 - 17 αἰ.). Ρυθμίσεις καὶ αντιδράσεις, Τα Ιστορικά 1 (1983), σ. 19-34, καὶ Π. Κονόρτας, Ἡ οθωμανικὴ κρίση τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' αἰ. καὶ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, Τα Ιστορικά 3 (1985), σ. 45-76. Το φαινόμενο ἀπομνημονεῖ καὶ ὁ συντάκτης τοῦ πρόσθετου περὶ ἐκκλησιαστικῆς κεφαλαίου στον Χρονόγραφο τοῦ ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας (ἐκδ. 1684, σ. υν'-υνα') ἐπιμένοντας ὁμῶς κυρίως στὴν ἀνατροπὴ τῆς ἰσοτιμίας τοῦ ἀσπρου καὶ ὄχι στὴ μείωση τῆς περιεκτικότητάς του σε ἄργυρο, ποῦ ἦταν τὸ πραγματικὸ γεγονός: ἀμὴ μὲ πολλήν του φιλαργυρίαν [ὁ σουλτάνος Μουράτ Γ', 1574-1585] ἔκαμε τὸ φλουρί [χρυσὸ νόμισμα, altun] ὅπου ἦτον ἐξήντα [ἀσπρα] νὰ τὸ παίρνουν ἑκατὸν εἴκοσι, καὶ τὸ τάλερρον [ἀργυρὸ γρόσι] ὅπου εἶχε σαράντα ἔκαμὲ τὸ ὀγδοήντα καὶ ἄλλα ὁμοίως· καὶ ἔγιναν ἀνακατώματα πολλὰ, παραχαράματα εἰς τὰς μονέδας καὶ ἀκρίβεια εἰς δλα τὰ πράγματα. Πόσο ραγδαία ἦταν ἡ πτώση τοῦ ἀσπρου συνάγεται ἀπὸ μιὰ ἐνθύμηση, γραμμὴν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1589, δηλαδὴ τρία χρόνια μετὰ τὴ νομισματικὴ ανα-

προσαρμογὴ τοῦ 1586: ...ἐσηκώθησαν οἱ σπαογλάνηδες καὶ δλοὶ οἱ γιανιτζηραῖοι τῆς Πόλης καὶ ἔσκουζαν εἰς τὸν βασιλέα διὰ τὴν μονέδα, πὼς ἦταν τὸ γρόσι 120 καὶ τὸ φλουρί 180 [ἀπὸ 80 καὶ 120 ἀντιστοίχως τὸ 1586] καὶ ἡ μονέδα δλη κουρεμένη [νοθευμένη]... καὶ αὐτὸν τὸν καιρὸ ἐγίνη πολλὴ ἀκρίβεια... (Σπ. Λάμπρος, NE 13 (1916), σ. 135).

9. Αναλυτικὰ κατὰ χρονολογικὴ σειρά ἰδρύσεως: Βαρλάαμ Μετεώρων (1518), Ἁγίας Αναστασίας Χαλκιδικῆς (1522), Λειμῶνος καὶ Μυρσινιώτισσας Λέσβου (1527), Δουσίου Θεσσαλίας (περ. 1527/1535), Φιλανθρωπῶν Ἰωαννίνων (1531), Σταυρονικήτα (1533/1540), Ζάβορδας (1534), Σουρβιάς Πηλίου (περ. 1535), Ἁγίας Τριάδος Ολύμπου (περ. 1540), Ρουσάνου Μετεώρων (1545), Οσίου Δαβὶδ Ευβοίας (μέσα 16ου αἰ.), Ἁγίου Ἀνδρέου-Φιλοθέης Ἀθηνῶν (μέσα 16ου αἰ.), Γαλατὰκη Ευβοίας (μέσα 16ου αἰ.), Τατάρνας Αἰτωλίας (1555), Βιτουμά Τρικάλων (1559), Γηρομερίου Ηλείου (1568), Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνος (1573), Πεντέλης (1578), Σωσίνου Ηλείου (1598). Εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἐπτά καθολικὰ μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ποῦ χτίστηκαν τὸν 16ο αἰ., ἀνάγουν χρονικὰ τὴν ἀνέγερσίν τους στὴν προ τοῦ 1568 περίοδο: Ἰβήρων (1514), Διονυσίου (1539), Κουτλουμουσίου (1540), Φιλοθέου (1540), Σταυρονικήτα (1542), Ξενοφώντος (1544), Δοχειαρίου (1568).

10. Οἱ υπολογισμοὶ βασίζονται στὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης ἀπὸ τὸν Μανόλη Χατζηδάκη, ΙστΕΕ, Γ', σ. 418-420, 422-428, σε συνδυασμὸ με παρόμοιο ἀρθρο τοῦ ἰδίου στὸν τόμο «Μακεδονία» (ἐκδ. τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1982, σ. 414-420.

11. Θα ἦταν ἐπίσης ἐξαιρετικὰ χρήσιμη μιὰ ἐρευνα γιὰ τὸ κόστος τῶν μεγάλων αὐτῶν ἔργων, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τοὺς χορηγοὺς, γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο αὐτοὶ ἀπέκτησαν τὰ χορηγούμενα κεφάλαια, γιὰ τοὺς πραγματικοὺς λόγους καὶ τοὺς ὅρους τῆς χορηγίας κτλ.

C. G. Patrinelis

HELLENISM DURING THE EARLY PERIOD OF THE TOURKOKRATIA
(1453-1600)

A HISTORICAL SURVEY WITH PARTICULAR REFERENCES
TO THE DEVELOPMENT OF POST-BYZANTINE ART

The Turkish conquest of the Greek lands in the fifteenth and sixteenth centuries, though detrimental in all other respects, had at least one beneficial effect: it reunited the Greek world, which since 1204 had been dismembered into about a dozen minor Frankish and Greek states. Thus the imminent danger of a definite split or even dissolution of medieval Hellenism was averted. Besides, the Orthodox Church, the Greek language, and the common cultural tradition counterbalanced centrifugal tendencies. The Venetian held Greek territories (Crete, Ionian Islands etc.) as well as the Greek community in Venice served as channels transmitting cultural influences from Renaissance Italy to the Greek East. Thus the process of further "orientaliza-

tion" of the Greek world was retarded and finally reversed.

As to the post-Byzantine art, two events, overlooked so far, affected its development: 1) The confiscation of the ecclesiastical and monastic property by the Turkish authorities in 1568, and its redemption by the churches and monasteries; 2) the rapid devaluation of the Turkish currency after 1586. The economic crisis caused by these events put an end to great programs of building, restoring, and decorating churches and monastic buildings, and to the surprising artistic activity which had been manifest on Mt. Athos, Meteora, and in other parts of continental Greece in the preceding sixty years.